

השיקולים המנחים הורים בחברה הפלסטינית בישראל בבחירת מעונות יום¹

רנא אסעיד²

המאמר מתבסס על מחקר המתמקד בשיקולי הורים פלסטינים בישראל בבואם לבחור מעונות יום לילדיהם. עד כה כמעט לא נחקרה אוכלוסייה זו בהקשר זה. במחקר נבחנו שלושה שיקולים – נוחות, איכות ודת. יש לציין שהשיקול הדתי נעדר על פי רוב מהשיח על שיקולי ההורים. המחקר משווה בין הורים השולחים את ילדיהם למעונות יום המופעלים בידי ארגונים דתיים לבין אלה השולחים אותם למעונות המופעלים בידי ארגונים לא דתיים. במחקר שהוא מחקר כמותי, המתבסס על שאלון למילוי עצמי, השתתפו 551 הורים. התמונה שמעלים הממצאים העיקריים מלמדת ששיקולי האיכות והדת תופסים מקום מרכזי אצל כלל ההורים המשתתפים במחקר. לא נמצא קשר בין המצב הסוציו-אקונומי של ההורים לבין מידת החשיבות שהם מייחסים לשיקולי האיכות והדת, בעת הבחירה במעון יום. מלבד זאת לא נמצא קשר בין רמת ההשכלה של ההורים לבין שיקולי האיכות והנוחות. לעומת זאת נמצא קשר בין רמת ההשכלה לבין שיקולי הדת: ככל שרמת ההשכלה של ההורים גבוהה יותר, כך רב המשקל שניתן לשיקולי הדת בבחירת המעון. ממצאי המחקר מחדדים את הצורך להתייחס לתרבות ולערכיה של אוכלוסיית המחקר ולבחון את סוגיית מעונות היום בתוך הקשר תרבותי. על כן הם יכולים לתרום לפיתוח מעונות יום מתאימים ונגישים לצורכי האוכלוסייה הפלסטינית.

מלות מפתח: בחירות הורים, מעונות יום, חברה פלסטינית, ארגוני דת

1 אני מודה לפרופ' ג'וני גל על ההדרכה ועל הליווי בתהליך כתיבת עבודת התזה והמאמר שהוא חלק ממנה.
2 בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מבוא

בחירת מסגרת חינוכית לילדים היא משימה קשה הדורשת מההורים חשיבה מעמיקה ומאומצת (סולברג, 1999; שפירא, כהן, שרף וגל, 2005), וחלקם חשים שהחלטה זו כרוכה באחריות כבדה (סולברג, 1999; קורן-קריא ושגיא, 2000; שפירא ועמיתים, 2005; Vesely, 2013). בעת בחירת מעונות יום מתמודדים ההורים עם תהליכי קבלת החלטות. החלטותיהם מתגבשות לאחר תהליך מורכב שבו הם בוחנים מגוון רחב של מניעים ושיקולים המנחים אותם. רוב הספרות העוסקת בנושא מחלקת את השיקולים לשני סוגים עיקריים: שיקולים הנוגעים לאיכותו של המעון ולמידה שבה הוא מיטיב עם הילד (בן נון, 2005; Johansen, Leibowitz, & Watie, 1996) ושיקולים הנוגעים לנוחות ההורים, ובתוכם עלויות, שעות פעילות וכדומה. בשלושת העשורים האחרונים מצביעים עוד ועוד חוקרים על הצורך לבחון מתוך נקודת מבט הרגישה לתרבותם ולערכיהם של ההורים מקבלי ההחלטות את שיקולי בחירתם במסגרות טיפול לגיל הרך (Fuller, Holloway, & Liang, 1996; Kontos, Howes, Shinn, & Galinsky, 1996; Kuhlthau & Oppenheim Mason, 1996; Obeng, 2007; Vesely, 2013). ברוח זו מבקש המחקר הנוכחי להמשיך ולהעמיק את ההבנה בדבר הזיקה בין ערכיהם, אמונותיהם הדתיות ותרבותם של הורים לבין שיקוליהם בבואם לבחור מסגרת טיפולית חינוכית לילדם בגיל הרך, בהקשר של אוכלוסיית ההורים הפלסטינים בישראל.³

ספקי השירות של מעונות היום בחברה הפלסטינית מגוונים וכוללים בין השאר ארגוני דת. ואולם סוגיית ארגוני הדת והיותם גורם אספקה מרכזי של שירותי מעון יום בחברה הפלסטינית בישראל כמעט לא נחקרה. באופן דומה לא נחקר מקומם של ארגוני הדת בהקשר זה גם בחברה היהודית. יוצא אפוא שבהעדר מחקר על בחירה במעונות יום דתיים, יהודיים ופלסטיניים, נוצר מצב שאוכלוסייה מרכזית של הורים – בעלי אוריינטציה דתית – נעדרת מהשיח המחקרי. הבנת שיקולי ההורים בבחירת מעונות היום תאפשר לפתח את השיח המחקרי בסוגיה זו, ושיח זה יסייע לקובעי המדיניות בעת פיתוח מעונות יום לילדים בגיל הרך. על רקע החוסר האמור, ומתוך רגישות למקום המרכזי שהדת תופסת בקרב אוכלוסייה זו, נבדקו במחקר זה שיקולי איכות, נוחות ודת, המנחים את ההורים בבואם לבחור מעון עבור ילדיהם. מלבד זאת נערכה השוואה בין השיקולים שהנחו את ההורים שבחרו לשלוח את ילדיהם למעונות יום המנוהלים בידי ארגונים דתיים לבין שיקולי ההורים השולחים את ילדיהם למעונות לא דתיים.

3 המונח פלסטינים במאמר מתייחס לפלסטינים אזרחי מדינת ישראל, לא כולל תושבי מזרח ירושלים.

במהלך סקירת הספרות יוצג השיח המתנהל בנוגע למעונות יום בישראל בכלל ובחברה הפלסטינית בפרט, תוך התייחסות מיוחדת לארגונים הדתיים ולתפקידם באספקת מעונות יום לגיל הרך. תיסקר גם הספרות המחקרית הנוגעת לשיקולים המנחים הורים בבחירת מעונות היום לילדיהם, תוך התמקדות במודל המשלב ערכים ודת כמרכיב בלתי נפרד משיקולים אלה. סקירה זו תצביע על חשיבות חקר שיקולים ערכיים שמקורם בדת לצד שיקולי איכות ונוחות.

מעונות יום בישראל

מתחילת שנות ה-70 של המאה הקודמת חלה עלייה תלולה במעורבותה של המדינה בכל הנוגע למערך מסגרות הטיפול בילדי הגיל הרך. עלייה זו נבעה ממספר שינויים כלכליים וחברתיים שהתחוללו באותה תקופה: המדינה הרחיבה את מעורבותה בסבסוד מסגרות חוץ ביתיות לילדים (Doron, 1976); אחרי מלחמת 1967 עלה הביקוש לכוח אדם, היה גידול בשיעור השתתפות הנשים בשוק העבודה והחלה התעוררות חברתית של קבוצות מודרות בחברה הישראלית (Ajzenstadt & Gal, 2001). הספרות מלמדת שמעורבות המדינה בסבסוד מסגרות חוץ ביתיות הובילה לגידול נכבד בהיקפן – בשנים 1969-1979 חל גידול של פי שלושה ויותר במספר מעונות היום המוכרים והממומנים בידי המדינה. באותו עשור הקימה החברה למתנ"סים, לאור הביקוש ההולך וגובר, את המשפחתונים הראשונים, ובהמשך הצטרפו ליוזמה זו הרשויות המקומיות (פיכטלברג-ברמץ, 2004; קורן-קריא ושגיא, 2000; רוזנטל, 1985; רוזנטל, 2000). מההתחלה עמדו עניניהם של קובעי המדיניות שתי מטרות מרכזיות בהפעלת מערך המסגרות לגיל הרך: לספק מענה בתחום הרווחה למשפחות הנמצאות במצוקה חברתית וכלכלית (רוזנטל, 2000) ולעודד אימהות לצאת ולהשתלב בשוק העבודה (פיכטלברג-ברמץ, 2004).

הנסיבות ההיסטוריות שבהן הוקם מערך מסגרות הטיפול – עצם הקמתו בידי ארגוני נשים ולטובת קידום תעסוקתן – הובילו לכך שלאורך השנים הופנתה רוב תשומת הלב לשילוב נשים בשוק העבודה ומיעוטה להתפתחותו החינוכית והפסיכו-סוציאלית של הילד. כך הושם דגש על התאמת המסגרות לשוק העבודה (כגון זמני פעילותן) ובמידת מה גם על התנאים הפיסיים של המסגרות (כגון התזונה, הבריאות והבטיחות). ההשפעה על התפתחותו של הילד ועל עיצוב דמותו התרבותית לא נלקחה כמעט בחשבון ונעדרה מסדר היום הציבורי (הולר וגל, 2011; קורן-קריא ושגיא, 2000; רוזנטל, 2000).

ובכל זאת, לצד הגידול הנרחב במערך מסגרות הטיפול לילדי הגיל הרך, החלה בעשורים האחרונים להתגבש בקרב קובעי מדיניות ואנשי מקצוע ההכרה בדבר השפעתן מרחיקת הלכת על התפתחותם ועל חינוכם של הילדים המצויים בהן. הכרה זו קנתה אחיזה גם בקרב ההורים, והם החלו לחפש מסגרות המעניקות לילדיהם גם חינוך הולם ולא רק מספקות

להם תנאים פסיים טובים (רוזנטל, 1985, 2000). למרות כל אלה, עדיין מופנית ביקורת ציבורית רבה כנגד העדר חקיקה אפקטיבית המסדירה את הפיקוח על איכותן של המסגרות לגיל הרך (לאור ובן אריה, 2010). ביקורת זו קשורה גם להתפתחות המואצת בשנים האחרונות של מערך מסגרות פרטיות לגיל הרך (פיכטלברג-ברמץ, 2008). המבקרים טוענים שמסגרות פרטיות אלה, שאינן נמצאות תחת פיקוחה של המדינה, מועדות לא להיטיב עם הילדים השוהים בהן (הולר וגל, 2011). נכון לשנת 2008 שהו כ-17% מהילדים בני 0-3 במסגרות קבוצתיות פרטיות שאינן תחת פיקוח (פיכטלברג-ברמץ, 2008).

מחקרים מצביעים על חשיבות הפיקוח על מעונות היום בגיל הרך. למערכת הפיקוח יש השלכות ישירות על הישגי הילדים ועל השתלבותם בחברה בעתיד (רוזנטל, 2004; Waldfoegel, 2004). החשש הוא שבהעדר פיקוח ממשלתי על מעונות היום, בד בבד עם אי היכולת של הורים לבצע פיקוח שכזה, יבחרו מעונות היום לצמצם עלויות (הולר וגל, 2011). צמצום זה יפגע באיכותם ועקב כך יפגע גם בהתפתחותם השכלית והרגשית של הילדים, בעיצוב דמותם, ביכולתם להגיע להישגים בעתיד ובסיכוייהם לניעות חברתית (רוזנטל, 2004). הפיקוח על איכות המעונות נשען על סטנדרטים אוניברסליים, כמו מספר הילדים בקבוצה, השכלתו והכשרתו של הצוות המטפל ותנאי העסקתו.

מעונות יום בחברה הפלסטינית בישראל

בדומה לחברה היהודית בישראל, גם בחברה הפלסטינית מצטרפות בעשורים האחרונים עוד ועוד נשים לשוק העבודה (ישיב וקסיר, 2011; פיכטלברג-ברמץ, 2004; Khazan & Swirski, 1993). ואולם בשונה מהחברה היהודית אין המדינה מתגייסת לתת מענה לילדיהן של הנשים הפלסטיניות. מצב זה יצר פער גדול בין החברה הפלסטינית ליהודית מבחינת מערך מסגרות הטיפול לגיל הרך. כך, למשל, בעוד שבקרוב ילדים יהודים בני 0-2 (לא כולל) עמד שיעור הרישום למסגרות חוץ ביתיות (פרטיות או ציבוריות) על 28.3%, הרי שבקרוב ילדים פלסטינים היה שיעור כמעט אפסי. השיעור בקרב האוכלוסייה הפלסטינית עולה ככל שהגיל עולה, אך ההבדלים בין שתי החברות לא מצטמצמים ואף גדלים. כך, למשל, בעוד שבקרוב ילדים פלסטינים בני 3-4 (לא כולל) עמד שיעור הרישום על 18.5%, בקרב הילדים היהודים הוא עמד על 73.6% (פיכטלברג-ברמץ, 2008).

הספרות תולה הבדלים מהותיים אלה, כמו גם את שיעור השתתפותן הנמוך יחסית של נשים פלסטיניות בשוק העבודה הישראלי, בשתי סיבות עיקריות: (1) היצע המסגרות הציבוריות (מעונות יום) בחברה הפלסטינית בישראל מצומצם מאוד כשלעצמו (פיכטלברג-ברמץ, 2008) וודאי בהשוואה להיצע בחברה היהודית. (2) יש פערי סבסוד בולטים בין יישובים יהודיים ליישובים פלסטיניים עם מאפיינים סוציו-אקונומיים דומים (דוח נציבות דור הבאים, 2005; הולר וגל, 2011; פיכטלברג-ברמץ והריס-אולשק,

2013). מחקרים ודוחות אחרים מצביעים על האפליה הנוהגת בתקצוב מסגרות אלה ופיתוחן בחברה הפלסטינית בישראל (אל ח'טיב-איוב וכנאענה, 2015; אל ח'טיב-איוב ורקח, 2015; אלמגור-לוטן, 2008; סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי, 2010; פיכטלברג-ברמץ והריס-אולשק, 2013).

בשונה ממעונות יום שמפעילים ארגונים וולונטריים יהודיים, מעטות המסגרות הפלסטיניות שמפעילים ארגונים וולונטריים פלסטיניים, המוכרים והממומנים בידי מוסדות הממשלה האחראים על כך והנמצאים תחת פיקוחם (Khazan & Swirski, 1993). ברבים מהיישובים הפלסטיניים אין כלל מעונות יום ציבוריים ומפוקחים (אלמגור-לוטן, 2008; נציב הדורות הבאים, 2005; שתיווי, 2008). בניסיון להצביע על הסיבות להיצע הנמוך של מסגרות ציבוריות לגיל הרך בחברה הפלסטינית נטען שאחת הסיבות העיקריות היא מרכזיותם של ארגוני הנשים בהקמת מסגרות אלה ובפיתוחן. רובם של ארגונים אלה, אם לא כולם, יהודיים וציוניים ומשויכים פוליטית למפלגות ציוניות ויהודיות-דתיות (הולר וגל, 2011). אין תמה אפוא שהם סיפקו את שירותיהם לאוכלוסייה היהודית בעיקר. ואכן למעט קומץ מסגרות נוצריות שפעלו במסגרת בתי ספר ואשר סיפקו מענה גם לילדים בגיל הרך, עד שנות ה-60 כמעט לא היו בקרב האוכלוסייה הפלסטינית מסגרות טיפול לילדים בגיל הרך (אספניולי, 2008).

העדר תשתית מספקת של מסגרות טיפול ציבוריות וחסרונן של מענה לצרכים של הורים ומשפחות רבות הובילו משנות ה-80 ואילך לכניסתם של ארגונים וולונטריים פרטיים, מפלגתיים ודתיים לתחום מסגרות היום לגיל הרך (Khazan & Swirski, 1993). היוזמות הראשונות היו של קבוצות חברתיות ופוליטיות, כגון הנשים הדמוקרטיות (النساء الديمقراطيّات), הנשים הערביות המתקדמות, בית הילדים הערכים דאר אל-טפאל אל-ערבי (دار الطفل العربي) ומרכז הילדות אל-טופולה (مركز الطفولة) (אספניולי, 2008).

בהמשך הצטרפו גם ארגונים דתיים; אחד המרכזיים שבהם הוא התנועה האיסלאמית. מראשית פעילותה התאפיינה תנועה זו במקום המרכזי שייחדה לבעיות ולצרכים של השכבות החלשות באוכלוסייה הפלסטינית, אשר לא טופלו כראוי בידי הגורמים העירוניים והממשלתיים המופקדים עליהן. טיפול בילדי הגיל הרך הוא דוגמה מרכזית לכך. במקרה זה זיהתה התנועה האיסלאמית צורך אמיתי והשכילה לתת לו מענה על ידי אספקת מעונות יום ביישובים שונים. היא היתה אחראית על מימון, על ניהולם השוטף ועל בחירת הצוות המקצועי והכשרתו (רבינוביץ, 2001). גם ארגוני דת נוצריים הקימו מעונות יום כחלק ממערכת החינוך שהם מציעים לאוכלוסיית המאמינים שלהם (שפר, 1999). מסגרות הטיפול לילדי הגיל הרך, שהקימו התנועה האיסלאמית וארגוני הדת הנוצריים, מוגדרות בספרות המחקרית כארגונים מבוססי דת (Crisp, 2014; McGrew & Cnaan, 2006).

גוף הידע שנאסף בישראל על מעונות היום מבוססי הדת, הן בחברה היהודית והן בחברה הפלסטינית, רזה למדי. המחקרים המעטים שנערכו בהקשר זה התייחסו ברובם לתנועת ש"ס, ובעיקר לכך שבעקבות תהליכי ההפרטה שהתחוללו בישראל בעשורים האחרונים לקחה על עצמה למלא את מקום המדינה בכל הנוגע לאספקת השירותים החברתיים (גל, Peled, 1998 ; 2004).

עקב מדיניות ההפרטה של המדינה התרחב בשני העשורים האחרונים המגזר השלישי בישראל בכלל ובחברה הפלסטינית בפרט (גדרון, בר וכץ, 2004 ; זיידאן וגאנס, 2000 ; קרן אברהם, 2013). ואכן הספרות הענפה העוסקת בהתפתחות החברה האזרחית הפלסטינית סוקרת בהרחבה את תפקידה המרכזי של התנועה האיסלאמית בכלל ואת תרומתה לאספקת שירותים חברתיים בפרט (אגבאריה ומוסטפא, 2012 ; גדרון ועמיתים, 2004 ; Payes, 2003, 2005). בהקשר זה יש הטוענים שהתנועה סיפקה שירותים במקומות שבהם כשלה המדינה או כחלופה לשירותים קיימים. עלי (2006) טען שהחינוך הוא הדרך העיקרית להגשמת מטרותיה של כל תנועה פונדמנטליסטית דתית. הוא ראה באספקת שירותי החינוך של ש"ס ביטוי לדרך זו בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל, במיוחד משום שאין אספקה זו מיועדת אך ורק לציבור הדתי, אלא לכלל הציבור היהודי-הישראלי. יתרונותיה של מערכת חינוך זו הם ימי לימוד ארוכים יותר, אספקת ארוחות צהריים מסובסדות והסעות לבתי הספר. אלה שירותים שהמדינה לא היתה יכולה או מעוניינת לספק (אילן, 2000). גירסה דומה ניתן לראות אצל הפלסטינים, בדמות מערכת חינוך חלופית שהקימה התנועה האיסלאמית, כדי לגדל דור של מאמינים חדשים שיהיו גם חברים ופעילים בתנועה. כך, דרך חינוך וחקירות הילדים, מגיעים ערכי התנועה גם לשאר בני המשפחה (עלי, 2006).

מקום מרכזי במערכת החלופית של התנועה האיסלאמית ניתן לחינוך בגילאים הצעירים שטרם הושפעו מהסביבה ה"עוינת"; אז מועברים אליהם מסרי הדת טיפין טיפין. עלי (2006) מדווח שמסרים אלה מועברים בשפה פשוטה וקלה בידי צוות מקצועי ומיומן של גננות, מחנכות ומטיפות, ולעתים קרובות חינוך זה אף מקבל תמיכה וחיזוק מהמשפחה עצמה. כך השילוב בין מערכת חינוך דתית ומשפחה תומכת מהווה גורם להצלחת החברות הדתי וההחזרה לחיק הדת (עלי, 2006).

מניעי הורים בבחירת מעון יום

כל החלטה הנוגעת לבחירת מעונות יום דורשת מההורים מאמצים רבים. הורים רבים מרגישים שהם זקוקים ליעוץ ולהכוונה בבחירה שלהם ושאינן ברשותם די מידע וידע

הנחוצים לקבלת החלטה. כל החלטה בהקשר זה – לצאת או לא לצאת לשוק העבודה, סוג המסגרת הטיפולית וזוהתה – צומחת מתהליך מורכב הכולל מגוון מניעים ושיקולים המנחים את ההורים. כשהם בוחרים מסגרת חינוכית לילדיהם הרכים, ההורים מודעים להשלכות בחירה זו על השתלבות ילדיהם בחברה בעתיד ועל הניעות החברתית שלהם (Waldfoegel, 2004). כשמעיינים בספרות של השנים האחרונות, למדים על הניסיון לבחון את נושא בחירת מעונות היום דרך פרספקטיבה הלוקחת בחשבון מניעים שונים של ההורים ואף את היחסים ביניהם. מניעיהם ושיקוליהם של ההורים נחלקים לשני עולמות תוכן מרכזיים: איכות ונוחות. במחקרים ניתן לראות טרמינולוגיה שונה של עולמות תוכן אלה: מאפיינים מבניים מול מאפיינים תהליכיים (שפירא ועמיתים, 2005); שיקולים חיצוניים מול שיקולים פנימיים (בן נון, 2005); שיקולים אובייקטיביים מול שיקולים סובייקטיביים (קורן-קריא ושגיא, 2000).

שיקולי איכות הטיפול נוגעים לאוירה של המסגרת, כלומר ליחס המטפלות לילדים, למידת החום והרגישות שהן מפגינות כלפיהם (שפירא ועמיתים, 2005), ולמשתנים חינוכיים, טיפוליים והתפתחותיים המשפיעים במישרין על הילד ועל החוויה שלו במסגרת הטיפולית (בן נון, 2005). שיקולים אלה יכולים להשפיע על קבלת ההחלטה מהרגע שהחלט ששני ההורים ייצאו לשוק העבודה ועד בחירת הסידור הספציפי. ברבים מהמחקרים נמצא שמבחינת ההורים איכות הטיפול היא מרכיב כבד משקל וחשוב מאוד בהחלטה על סידור חוץ ביתי לילד (קורן-קריא ושגיא, 2000; קליין, רוזנפלד-קרפט ושוחט, 2008; שפירא ועמיתים, 2005; Haron, Mulvihill, & Newell, 2001). רק מיעוטם הצביעו על כך שההורים בוחרים באופן יסודי פחות את איכות הטיפול הניתן לילדם, אפילו בנושאים החשובים להם (Early & Burchinal, 2001). יש אף חוקרים הטוענים במפתיע שגם כשאין הבדל בעלויות, ההורים לא דווקא בוחרים במסגרת המציעה את האיכות הגבוהה ביותר (Bradbard, Brown, & Bischoff, 1992; Hofferth & Wissoker, 1991).

בדומה לשיקולי האיכות, ניתן להבחין גם בין שיקולי נוחות שונים, כמו עלות, זמינות גיאוגרפית, גמישות שעות הפעילות ועוד. לא מעט מחקרים טוענים ששיקול כלכלי הוא מניע מרכזי בבחירת הורים במעונות יום, ושהוא משפיע על הבחירה בין מסגרת ביתית של קרובי משפחה לבין מסגרת חוץ ביתית. משפחות בעלות הכנסה גבוהה יבחרו במעונות יום ובסידורים חוץ ביתיים, בעוד משפחות בעלות הכנסה נמוכה יבחרו במסגרת ביתית (Capizzano & Adams, 2004; Fuller et al., 1996; Huston, Chang, & Gennetian, 2002; Liang, Fuller, & Singer, 2000).

מודל התנהגות הצרכן מציג עוד הסבר לבחירות הורים במסגרת לילדיהם (Blau, 2001) – סוג התעסוקה של ההורים משפיע על התנהגותם כצרכנים בשוק מעונות היום; כלומר: יש קשר בין סוג העבודה של ההורים והיקפה לבין בחירתם במסגרת לילדיהם. על כן בעת

הקמת מעונות יום והפעלתם יש לקחת בחשבון, לפי מודל זה, את עיסוק ההורים ובמיוחד את עיסוק האם, מכיוון שיש קשר בין רמת ההכנסה של האם לבין הסכום שתהיה מוכנה לשלם למעון יום; ככלל יהווה תשלום גבוה עבור המסגרת תמריץ שלילי ליציאת האישה לשוק העבודה. מחקרים מראים שסבסוד מעונות יום מעודד יציאה לשוק העבודה (Doiron & Kalb, 2005). כלומר: מעונות היום מאפשרים זמינות היוצרת תנאים להשתלבות נשים בשוק העבודה. יש גם מחקרים שלא מצאו קשר בין רמת ההכנסה לבין השימוש במסגרות חוץ ביתיות, מעונות יום (Fuller et al., 1996; Peyton, Jacobs, O'Brien, & Roy, 2001).

אחד המחקרים היחידים (Ben Ami, 2007) שהתייחס לבחירת הורים חילוניים במעונות יום דתיים בישראל מאשש טענה זו ואף מחדד שאין ההנחה השגורה, ולפיה הורים חילונים בוחרים במערכת חינוך חרדית ממניעים של מצוקה כלכלית והטבות מפתות שמערכת החינוך החרדית משופעת בהן בניגוד למערכת החינוך הממלכתית, מדויקת ואין היא נתמכת אמפירית בקרב נבדקי מחקר זה.

שיקולי דת

מכאן שבבחירת מעון יום יש עוד שיקולים מלבד הנוחות והאיכות; ואכן לא מעט מחקרים מצביעים על כך שעל בחירת ההורים משפיעים גם ערכיהם, אמונותיהם והתרבות שגדלו בתוכה (שגיא ודולב, 2001; Hill, 1989; Haron et al., 2001; Ben Ami, 2007; Vesely, 2001). אלה משפיעים גם על בחירתם במעונות אלה או במסגרות טיפול אחרות, לא פורמליות (Kuhlthau & Oppenheim Mason, 1996). להנחה זו שותף גם בן עמי (Ben Ami, 2007) שטען שאין הבחירה של ההורים במעונות יום דתיים מושתתת על שיקולי איכות ונוחות בלבד, אלא גם על שיקולים ערכיים, המהווים חלק בלתי נפרד ממנה. מחקר זה מבוסס במידה רבה על מחקרו האיכותני של בן עמי (Ben Ami, 2007), שפיתח מודל רציונלי לבחירת מעונות יום דתיים, המבוסס על מחקר שערך בקרב הורים ישראלים חילונים כדי לבחון מה מניע אותם לבחור מסגרת דתית לילדיהם. המודל כולל שני שלבים דיאכרוניים: בשלב הראשון ההורים סוקרים את מצאי מעונות היום בסביבה, בוחרים את מאפייניהם הפרקטיים (למשל שכר לימוד, תשתיות, תוכנית לימודים) ו"מסמנים" את האפשרויות המועדפות מבחינת עלות מול תועלת. בשלב השני נכנסים לתוך מערך השיקולים גם שיקולים ערכיים. ההתייחסות הייחודית של בן עמי (2007) לשיקולים ערכיים ורוחניים ולאמונות דתיות מוסיפה היבט חשוב לחקר בחירות הורים במעונות יום בכלל ובמעונות יום דתיים בפרט.

לסיכום, מתוך סקירת הספרות ניתן ללמוד שתהליך בחירת מעונות יום הוא נושא מורכב מבחינת ההורים, ומעורר שאלות רבות. עד כה אין די מחקרים הבוחנים שיקולים דתיים

כחלק ממכלול שיקולי ההורים הבוחרים מעון יום לילדם. גם אין די מחקרים על הזהות הדתית של ההורים או של הארגון. יתרה מזאת, המחקר הקיים עוסק מעט מאוד בנפח המרכיב הדתי בארגונים מבוססי דת בכלל ובמעונות היום בפרט. הספרות המחקרית בתחום זה, העוסקת בהקשר של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, דלה במיוחד. מעט מאוד ידוע על שיקולי ההורים הפלסטינים בישראל ובפרט על הורים לילדים במעונות יום דתיים. ככלל יש לציין שרוב הידע על בחירת הורים במעונות יום מסתמך על מחקרים מהעולם המערבי.

מטרות המחקר

המחקר הרווח מתמקד בשני סוגים של שיקולי הורים: שיקולי איכות ושיקולי נוחות. אין הוא מתייחס כמעט להיבט של ערכים, תרבות, אמונות ודת. במחקר זה בחנו שיקולים דתיים כחלק ממכלול שיקולי הורים בחברה הפלסטינית בישראל, בבואם לבחור מעונות יום לילדיהם. מתוך כך נגזרו מטרותיו: (1) לזהות את שיקולי ההורים; (2) לבחון את הקשר בין המעמד הסוציו-אקונומי שלהם לבין בחירותיהם; (3) לבחון את הקשר בין מידת הדתיות של ההורים לבין שיקוליהם בבחירת מסגרת; (4) לבחון את ההבדלים בין הורים שילדיהם במעונות יום דתיים לבין הורים שילדיהם במעונות יום לא דתיים.

שיטת המחקר

מדגם

המחקר נערך בין אפריל ליוני 2010, בקרב 550 הורים לילדים בני 2-4, הנמצאים במעונות יום.⁴ המחקר התבסס על דגימת נוחות שבמסגרתה פנינו למעונות יום דתיים ולא דתיים. המעונות שנכללו במדגם והסכימו להשתתף במחקר התבקשו לחלק שאלונים לכלל ההורים שילדיהם במעונות. השאלונים חולקו במעונות יום דתיים ולא דתיים ברחבי הארץ, כשהמעון סווג כדתי או לא על פי הגדרתו ומטרותיו המוצהרות. בהמשך הוענק לכל מעון יום קוד מיוחד שסימן אם הוא דתי או לא. החוקרת ועוזרות מחקר מסרו את

4 אף שמעונות יום לילדים בגיל הרך מתחילים מגיל אפס, המחקר מתמקד בגילאי 2-4, משום שבחברה הפלסטינית בישראל יש מחסור בולט במסגרת דתיות לגילאים אלה. נתונים אלה נמצאו במיפוי שנעשה בשישה יישובים, מתוכם שניים ערביים, במסגרת קבוצת המחקר דת, מגדר ומדינת הרווחה, בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים.

השאלונים במעטפות סגורות לגננות ולסייעות במעונות היום, ואלה העבירו אותם להורים, שהתבקשו להחזירם אליהן במעטפה סגורה כעבור ימים מספר.

בסך הכול חולקו 1,600 שאלונים; מתוכם חזרו לידי החוקרת 551, שיעור היענות של 34.44%. כ-90% מהמשיבים היו אימהות (90.6%), והיתר אבות; ממוצע הגילאים עמד על 31.7 (SD=5.88). מחצית המשיבים ויותר שלחו את ילדיהם למעונות יום דתיים (52.7%), והיתר שלחו אותם למעונות יום לא דתיים.

כלי המחקר

משתתפי המחקר התבקשו להשיב על שאלון מובנה, סגור ואנונימי, שפותח במיוחד לצורך מחקר זה,⁵ בשל המחסור בכלים שבאמצעותם ניתן לבדוק את המשתנים שעמדו בבסיס עבודה זו. לפני תחילת איסוף הנתונים הרחב נערך בשני מעונות יום, האחד בחיפה והאחר בטמרה, מחקר חלוץ לצורך תיקוף השאלון. ההורים התבקשו למלא את השאלון ולציין אילו פריטים אינם ברורים להם או שאין הם מרגישים בנוח לענות עליהם. חולקו 80 שאלונים, והוחזרו 36. על פי הערות ההורים הוכנסו שינויים בניסוח השאלות, בסדר שבו הן מופיעות בשאלון ובסולמות המדידה. השאלון הסופי כולל שאלות שדרכן יכולנו ללמוד על משתני הרקע של ההורים, על שיקוליהם בבואם לבחור מעון יום לילדם ועל מידת דתיותם.

משתני רקע

ההורים התבקשו לספק מידע בנוגע למינם, לגילם, למצבם הכלכלי (1 = לא טוב בכלל; 5 = טוב מאוד) ולרמת השכלתם (1 = בית ספר יסודי; 5 = תואר שני ויותר).

שיקולי הורים

השיקולים המשפיעים על בחירת ההורים נבחנו באמצעות מדד בן 18 פריטים, שנחלק לשלושה מדדי משנה על פי שלושת סוגי השיקולים. המשיב התבקש לקבוע את מידת חשיבותו של כל פריט לפי סולם ליקרט בן חמש דרגות (1 = לא חשוב בכלל; 5 = חשוב מאוד). המדד שנבנה מבוסס על מדדים שנבדקו במחקרים שונים (להרחבה ראו

5 פיתוח הכלי נעשה במסגרת קבוצת המחקר דת, מגדר ומדינת הרווחה בבית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים.

על בסיס שיקולים תיאורטיים, לאחר שניתוח גורמים אמפירי (Exploratory Factor Analysis) לא הניב ממצאים שיש להם משמעות. הציון לכל שיקול נקבע על פי ממוצע הפריטים במדד.

שיקולי נוחות: כלל שבעה פריטים העוסקים בנוחות המסגרת, כגון קרבה פיסית, עלות ותנאים פסיים (לדוגמה: עד כמה היתה אספקת ההסעות חשובה בבחירת מסגרת מעון יום לילדך?). במדד זה נמצאה מהימנות פנימית ($\alpha = .77$).

שיקולי איכות: כלל תשעה פריטים העוסקים באיכות המסגרת, כגון איכות הטיפול, הכשרת הצוות, ערכים חינוכיים, פיקוח (לדוגמה: עד כמה היה טיפול בילד בזמן מחלה חשוב בבחירת מסגרת מעון יום לילדך?). במדד זה נמצאה מהימנות פנימית ($\alpha = .79$).

שיקולי דת: כלל שני פריטים העוסקים במידת החשיבות של הערכים הדתיים של הצוות ובמידה שבה הגנת מעבירה את ערכי הדת של ההורים. במדד זה נמצאה מהימנות פנימית ($\alpha = .77$).

מידת הדתיות

נבדקה באמצעות כלי המבוסס על כלי שפיתחו ח'ורי-כאסברי וכן אריה (Khoury- Kassabri & Ben-Arieh, 2009), הבוחן את מידת האמונה הדתית ואת מידת ההקפדה על חוקי הדת ומנהגיה. בהתבסס על ניתוח גורמים חולק הכלי במחקר זה לשני מדדים נפרדים:

אמונה דתית: מדד זה כולל ארבעה פריטים, הבוחנים את מידת הסכמתם של המשתתפים עם סדרת היגדים בנושאי אמונה, כמו "אמונה באלוהים", "אלוהים נתן את ספרי הקודש", "אמונה בעולם הבא" ו"אלוהים כמחולל נסים" (לדוגמה: עד כמה אתה מסכים עם האמירה הזו – אני מאמין בעולם הבא/יום הדין?). הפריטים נבחנו על סולם ליקרט בן חמש דרגות (1 = לא מסכים בכלל; 5 = מסכים מאוד). ציון למדד חושב כממוצע ארבעת הפריטים ($\alpha = .90$).

קיום מצוות: מדד זה כולל 11 פריטים, הבוחנים את מידת החשיבות של קיום מצוות וחובות הדת (לדוגמה: עד כמה אתה מסכים עם האמירה הזו – אני מתפלל כל יום?). הפריטים נעו על סולם ליקרט בן חמש דרגות (1 = בכלל לא מסכים; 5 = מסכים במידה רבה). ציון למדד חושב כממוצע ארבעת הפריטים ($\alpha = .91$) (Khoury- Kassabri & Ben-Arieh, 2009).

א ת י ק ה

המחקר זכה לאישורה של ועדת האתיקה של בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית באוניברסיטה העברית. הושקע מאמץ רב לשמור על חיסיון הנחקרים; השאלון אנונימי, ולא ניתן לזהות את הנשאל עם תשובותיו. טרם מילוי השאלון הובהר להורים שאין הם חייבים למלאו ושכל שלב הם יכולים להפסיק את השתתפותם במחקר.

ניתוח הנתונים

ניתוח הנתונים נעשה בשני שלבים באמצעות תוכנת SPSS: תחילה נערכו ניתוחים תיאוריים באמצעות מבחני סטטיסטיקה תיאורית, כדי לתאר את שכיחויות המשתנה התלוי והמשתנים הבלתי תלויים. לאחר מכן נערכו מבחנים דו-משתניים שבדקו (באמצעות מבחן פירסון ומבחן t למדגמים בלתי תלויים) את הקשרים בין המשתנים התלויים לבין עצמם ובין המשתנים הבלתי תלויים למשתנים התלויים.

ממצאים

ממצאים תיאוריים

נמצא ש-52.7% מההורים שלחו את ילדיהם למעונות יום דתיים ו-47.3% שלחו אותם למעונות יום לא דתיים. רוב המשתתפים, 74.7%, הגדירו את מצבם הכלכלי כבינוני-טוב; 16.8% הגדירו את מצבם הכלכלי כטוב מאוד; 6% – לא טוב, ו-2.5% – לא טוב בכלל. מבחינת רמת ההשכלה, רוב המשיבים, 32.4%, הם בעלי השכלה על-תיכונית מקצועית; 30% בעלי השכלה תיכונית; 26.5% בעלי תואר ראשון, 0.9% סיימו בית ספר יסודי בלבד; 5.4% סיימו חטיבת ביניים; 4.8% הנותרים הם בעלי תואר שני. מבחינת רמת ההשכלה של בן/בת הזוג נמצא שרוב בני הזוג, 41.5%, בעלי השכלה תיכונית (לוח 1 להלן); 20.5% בעלי השכלה על תיכונית; 11.9% סיימו חטיבת ביניים; 17.1% סיימו תואר ראשון; כ-7.4% סיימו תואר שני; 1.6% סיימו בית ספר יסודי בלבד.

בנוגע להגדרה העצמית של מידת הדתיות של ההורים עולה שמתוך ההורים שענו על השאלה (N=529), הרוב, 43.5%, הגדירו את עצמם כדתיים, 40.1% הגדירו עצמם

כמסורתיים, 11.3% הגדירו עצמם כדתיים מאוד, ו-5.1% בלבד הגדירו עצמם כחילוניים. אם כן, יותר ממחצית המשתתפים מגדירים את עצמם כדתיים או דתיים מאוד.

לוח 1

ממצאים תיאוריים ומתאמים בין משתני המחקר

N	מקסימום	מינימום	סטיית תקן	ממוצע	משתנים
535	5	1	.92	3.62	המצב הכלכלי של המשפחה
540	6	1	1.03	3.92	השכלה
537	6	1	1.16	3.62	השכלת בן/בת הזוג
533	51	21	5.88	31.69	גיל
542	5	2.75	.29	4.92	אמונה דתית
543	5	1.36	.73	4.10	קיום מצוות

מבין השיקולים המנחים הורים בבחירת מעון יום לילדיהם נמצאו שיקולי האיכות כמדד הדומיננטי ביותר בקרב ההורים; ממוצע התשובות עמד על 4.64, בסולם של 1-5 ($M = 4.64, SD = .40$). אחריו היה מדד שיקולי הדת, שהיה קרוב מאוד לקודמו מבחינת הממוצע ($M = 4.36, SD = .86$). שיקולי הנוחות היו הפחות דומיננטיים ($M = 3.64, SD = .68$). ראו לוח 2 להלן.

כדי לבדוק את הקשרים בין המשתנים התלויים נערך מבחן פירסון. כפי שניתן לראות בלוח 2, יש קשר חיובי ומובהק בין שלושת המשתנים התלויים; כלומר: ככל ששיקולי הנוחות חזקים יותר, כך חזקים שיקולי האיכות ושיקולי הדת; וככל ששיקולי האיכות חזקים, כך גם שיקולי הדת. עוצמת המתאמים מראה שלמרות הקשרים בין המשתנים, לכל משתנה המקום והמשמעות שלו בשיקולי ההורים.

לוח 2

קשר בין המשתנים התלויים לבין עצמם

	3	2	סטיית תקן	ממוצע	
1	.24 **	.41 **	.80	4.36	שיקולי דת
2	.39 **		.37	4.64	שיקולי איכות
3			.84	3.64	שיקולי נוחות

** p<.01

ניתוח דו-משתני

המצב הסוציו-אקונומי ומקומו בשיקולי ההורים

ערכנו מבחן פירסון, כדי לבחון את הקשר בין המצב הסוציו-אקונומי ורמת ההשכלה של ההורים לבין המשקל שהם מעניקים לסוגי השיקולים השונים. בניתוח הנתונים נמצא שאין קשר בין מצבם הכלכלי של ההורים למשקל שהם נותנים לשיקולי הדת בבואם לבחור מעון יום לילדיהם. בה בעת נמצא קשר שלילי חלש בין מצבם הכלכלי לבין המשקל שהם נותנים לשיקולי הנוחות – ככל שהמצב הכלכלי קשה יותר, כך ניתנת חשיבות גדולה יותר לשיקולי הנוחות. מלבד זאת נמצא קשר בין רמת ההשכלה של ההורים לשיקולי הדת – ככל שההורים משכילים יותר, כך שיקולי הדת תופסים אצלם נפח גדול יותר. לעומת זאת, לא נמצא קשר בין רמת ההשכלה לבין שיקולי נוחות ואיכות (ראו לוח 3).

הקשר בין מידת הדתיות לשיקולי ההורים

הקשר בין מידת הדתיות לבין שיקולי ההורים בבחירת מעון יום נבחן בהתייחס לשני היבטים של דתיות: קיום מצוות ואמונה דתית. עיון בלוח 3 מגלה שנמצא מתאם חיובי בין קיום מצוות לשיקולי דת. כלומר: ככל שמקפידים יותר בקיום המצוות, כך שיקולי הדת תופסים נפח גדול יותר בבחירת מעונות היום. בה בעת לא נמצא מתאם מובהק בין מידת קיום המצוות לבין שיקולי איכות ונוחות.

בנוגע לאמונה הדתית נמצא מתאם חיובי בינה לבין שיקולי דת; כלומר: ככל שההורים דתיים יותר, כך הם ייחסו לשיקולי הדת חשיבות גבוהה יותר בבואם לבחור מעון יום. גם במקרה זה לא נמצא מתאם מובהק עם שיקולי האיכות והנוחות שלהם (ראו לוח 3).

לוח 3

הקשר בין מאפיינים סוציו-אקונומיים ומידת דתיות

לבין שיקולי הורים בבחירת מעון יום

קיום מצוות	אמונה דתית	השכלה	מצב כלכלי	
.03	-.05	-.043	* -.095	שיקולי נוחות
.04	.04	.054	.003	שיקולי איכות
** .45	** .25	** -.126	.001	שיקולי דת

p<.05 *

p<.01 **

השוואה בין הורים שילדיהם במעונות יום דתיים ולא דתיים בין הורים השולחים את ילדיהם למעונות יום דתיים לבין הורים השולחים את ילדיהם למעונות יום לא דתיים יש, כפי שמוצג בלוח 4 להלן, הבדל מובהק במשקל שהם מייחסים לשיקולי הדת ולשיקולי הנוחות (מבחן t). הורים השולחים את ילדיהם למעונות דתיים נותנים לשיקולי הדת משקל גבוה יותר מאשר הורים השולחים אותם למעונות לא דתיים $[t(518) = 4.1; p < .001]$. אלה הראשונים נותנים לשיקולי הנוחות משקל נמוך מזה שנותנים להם האחרונים $[t(535) = -2.66, p < .01]$. לא נמצא הבדל מובהק בין ההורים מבחינת שיקולי האיכות.

לוח 4

השוואה בין הממוצעים וסטיית התקן של המשתתפים שילדיהם במעונות דתיים לבין אלה שילדיהם במעונות לא דתיים

T	סוג מסגרת						
	מעון יום לא דתי			מעון יום דתי			
	סטיית תקן	ממוצע	N	סטיית תקן	ממוצע	N	
** -2.66	.72	3.74	253	.86	3.55	284	שיקולי נוחות
1.64	.39	4.61	255	.37	4.66	284	שיקולי איכות
*** 4.1	.93	4.23	242	.74	4.53	278	שיקולי דת
*** 5.98	.80	3.92	254	.59	4.28	277	קיום מצוות
*** 3.11	.43	4.81	254	.28	4.91	276	אמונה דתית

p<.05 *
p<.01 **

דיון

המחקר העלה את הממצאים האלה: הורים פלסטינים, בין שילדיהם שוהים במעונות יום דתיים ובין שבמעונות יום לא דתיים, מעניקים לשיקולי איכות המסגרת את הדגש הרב ביותר, בבואם לבחור מעון לילדיהם. אחריהם בסדר העדיפויות נמצאים שיקולי הדת. זו נקודה מעניינת בהתייחס לכך שמדובר גם בהורים השולחים את ילדיהם למסגרות לא דתיות. שיקולי הנוחות תופסים את המקום האחרון. הממצא על חשיבותם של שיקולי האיכות מתיישב עם ממצאי מחקרים רבים שנערכו בעולם ובישראל, המצביעים על כך ששיקולי האיכות והטיפול הם שיקולים מרכזיים, כשהורים בוחרים מסגרת לילדם, ללא קשר למצב סוציו-אקונומי או להשכלה (בן נון, 2005; Kuhlthau; Fuller et al., 1996).

(& Oppenheim Mason, 1999). יתרה מזאת, יש אף הטוענים ששיקול האיכות הוא השיקול המרכזי ביותר המנחה הורים בעת הבחירה במעונות יום (בן נון, 2005; קליין ועמיתים, 2008; שפירא ועמיתים, 2005; 2001; Haron at al., 2001). ממצאי המחקר מלמדים אפוא שאין ההורים הפלסטינים הישראלים שונים מהורים בחברות מערביות, כמו גם מהורים ישראלים יהודים, ושותפים לתפיסה שמסגרות חוץ ביתיות המקפידות על איכות תורמות יותר להתפתחות הילד ולרווחתו (Liang et al., 2000). בהקשר זה יש לציין שרוב רובו של השיח המתנהל בישראל על מעונות היום רואה במסגרות הטיפול לגיל הרך מענה לסוגיית שילובן של אימהות בשוק העבודה, וממעיט בחשיבותן כמענה לקידום רווחתם של הילדים עצמם. ביטוי מוסדי לכך ניתן לראות, למשל, בהפקדת מערכת המסגרות בידי משרד הכלכלה במקום בידי משרד החינוך. ואולם ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים שלפחות בנוגע לאוכלוסיית ההורים הפלסטינים בחברה הישראלית ההורים מייחסים חשיבות מרכזית לאופן שבו המסגרת מקדמת את רווחת הילד, כמו גם לשיקולים ערכיים ולהתאמת הערכים שלהם למסגרת.

ממצאים אלה תואמים אך בחלקם את ממצאיו של בן עמי (Ben Ami, 2007), שמצא שבבואם לבחור מסגרת לילדיהם, הורים שוקלים קודם כול את הנוחות והאיכות (שיקולים "רציונליים") שהיא מציעה, ורק אחר כך בוחנים את הערכים המנחים אותה.

מתוך הממצאים עולה החשיבות הרבה שמייחסים ההורים הפלסטינים, כבר מהגיל הרך, לערכי הדת כתשתית חינוכית. חשיבות שיקולי הדת בולטת במיוחד, משום שהם תופסים מקום מרכזי גם בקרב הורים ששלחו את ילדיהם למעונות לא דתיים.

הסבר אחד לכך עשוי להיות האופי הדתי של האוכלוסייה הפלסטינית, כפי שהשתקף מתוך השיעורים הגבוהים של מידת הדתיות שהוצגו לעיל. כלומר: נראה שהדת והזהות הדתית הן ערך מרכזי אצל אוכלוסיית ההורים. ניכר שהחשיבות הרבה שההורים מייחסים לשיקולי הדת תואמת את ערכיהם. ממצאי המחקר מתיישבים עם ממצאי מחקרים אחרים (Fuller et al., 1996) שמצאו שההתאמה בין ערכי ההורים ותרבותם לבין המסגרת של הילד היא שיקול מרכזי בעת בחירת מעונות יום לילדיהם.

הגדרת הזהות הדתית והמקום המרכזי שתפסו שיקולי הדת בקרב שתי קבוצות ההורים מעלים את השאלה, מדוע אותם הורים שהעידו על עצמם כבעלי זהות וערכים דתיים בחרו בסופו של דבר לשלוח את ילדיהם למעון לא דתי. תשובה אפשרית לשאלה זו היא מחסור במעונות יום דתיים. למרות התפתחותם של ארגונים דתיים במקומות שבהם כשלו גורמים עירוניים או ממשלתיים (רבינוביץ', 2001), סביר שהמעונות הדתיים לא הפכו עדיין הספק המרכזי והעיקרי של מעונות יום, משום שלצדם פועלים ארגונים וולונטריים אחרים ומסגרות ציבוריות שאף קדמו להם.

מכל מקום, התמונה המצטיירת מתוך ממצאי המחקר היא שלדת תפקיד מרכזי ומנחה בבחירותיהם של משתתפי המחקר, הנמנים עם אוכלוסיית הפלסטינים בישראל, ונראה שהזוהת הדתית היא חלק בלתי נפרד ממערכת הערכים החברתיים שלהם ומשפיעה על בחירותיהם. בהקשר זה מצביעים בשנים האחרונות עוד ועוד חוקרים על הצורך לבחון את שיקולי ההורים בבחירת מסגרות טיפול לגיל הרך, לא מנקודת המבט ה"אוניברסלית" וה"אובייקטיבית", אלא מתוך מבט הרגיש לתרבות של ההורים מקבלי ההחלטות. לדוגמה: יש חוקרים הטוענים שמה שנתפס כבחירות הורים במסגרות לא איכותיות נובע פעמים רבות מהבדלים בהנחות היסוד באשר למסגרת הראויה והאיכותית. הנחות אלה הן תלויות תרבות והקשר, אף שיש חוקרים המציגים והמפרשים אותן כהנחות אוניברסליות (Fuller et al., 1996; Kontos et al., 1997; Kuhlthau & Oppenheim Mason, 1996). הנחת היסוד של אותם חוקרים המדגישים את חשיבות ההקשר התרבותי היא שאי אפשר שמחקר על החלטותיהם של הורים בנוגע למסגרות החינוך שאליהן ישלחו את ילדיהם יהיה מנותק מתרבותם.

באשר לשיקולי הנוחות הממצאים מעלים אמנם שהם האחרונים בסדר העדיפויות, אבל עדיין מדובר בממוצע גבוה. ממצא זה מתיישב עם מחקרים אחרים שמצאו ששיקולי הנוחות הם בהחלט חלק מבחירות ההורים, אך אינם השיקולים המרכזיים (קליין ועמיתים, 2008; Haron et al., 2001). ואולם הוא עומד בסתירה למחקרים שמצאו ששיקולי הנוחות הם השיקולים המכריעים בעת בחירת מעונות היום (Peyton et al., 2001; Blau, 2001), ושהורים בוחרים את המסגרת הנוחה להם ביותר ולא דווקא האיכותית ביותר (Bradbard et al., 1992; Hofferth & Wissoker, 1991; Kisker & Maynard, 1991).

הבדלים בשיקולי ההורים בקרב שתי הקבוצות

נמצא שהורים לילדים במעונות יום דתיים, בשונה מהורים לילדים במעונות יום לא דתיים, מעניקים בעת בחירת מעון היום חשיבות רבה יותר למדדים הקשורים לדת: שהות הילד במסגרת דתית ושליחתו למסגרת דתית בעתיד. הסבר אפשרי לכך הוא החיבור של הורים אלה לערכים הדתיים של אותה מסגרת דתית; מעון היום הדתי משכיל לענות על הצרכים הערכיים שלהם, ולכן הם בחרו בו מלכתחילה.

בין ההורים משתי הקבוצות נמצא הבדל מובהק בשיקולי הנוחות: הורים שילדיהם במעונות יום לא דתיים נתנו לשיקולי הנוחות מקום מרכזי יותר בעת בחירת המעון מאשר הורים שילדיהם במעונות דתיים. ממצא זה מתקשר לטענה שהועלתה לעיל, ולפיה מעונות היום הדתיים מבוקשים בעיקר משום שהם מספקים מענה לצרכים חומריים של משפחות מעוטות יכולת (אולמן-מרגלית, 2007). ואולם בניגוד לטענה זו נמצא במחקר הנוכחי

שהורים שילדיהם במסגרות לא דתיות מעניקים לשיקולי הנוחות משקל רב יותר מאשר הורים שילדיהם במסגרות דתיות.

בהקשר זה, כאמור, ביקשו מעונות היום דתיים לתת מענה ולמלא חלל שהותירו גורמים עירוניים וממשלתיים לא דתיים באספקת מעונות יום לילדים בגיל הרך בחברה הפלסטינית בישראל (רבינוביץ', 2001). ייתכן אפוא שהורים לילדים במעונות יום דתיים מחשיבים את שיקולי הנוחות פחות, משום שמעונות אלה הוקמו מלכתחילה כמענה זמין לחסרונן של מסגרות מעין אלה. היצע מעונות היום הלא דתיים, הציבוריים והוולונטריים גם יחד, בחברה הפלסטינית בישראל נמוך בהשוואה להיצע בחברה היהודית (אספניולי, 2008; נציב דורות הבאים, 2005), ואין עליהם פיקוח (פיכטלברג-ברמץ, 2008); ייתכן אפוא שבשל כך ההורים במעונות אלה עסוקים יותר בשאלות של נוחות, וזה מסביר למה שיקולי הנוחות חשובים להורים במעונות היום הלא דתיים יותר מאשר להורים במעונות הדתיים.

לא נמצאו הבדלים בין שתי הקבוצות בכל הנוגע לשיקולי איכות, ושתיהן הציבו אותם במקום הראשון. נתון זה מאשש ככל הנראה את הטענה של חוקרים ששיקולי האיכות הם אלה המכריעים, כשההורים בוחרים מסגרת לילדם, ללא קשר למצב סוציו-אקונומי או להשכלה (בן נון, 2006; Fuller et al., 1996; Kuhlthau & Oppenheim Mason, 2006). ואף לא לסוג המסגרת (בן נון, 2005). במלים אחרות, מתוך ממצאי מחקרים שונים וגם ממחקר זה עולה ששיקולי האיכות הם שיקולים מרכזיים ללא קשר לרקע של ההורים או לסוג המסגרת הטיפוליית שהם בוחרים בה.

ממצאים אלה תואמים במידה מסוימת גם את ממצאיו של בן עמי (Ben Ami, 2007); הוא מצא דמיון בין שיקולי האיכות והנוחות של הורים הבוחרים במעונות יום לא דתיים והורים הבוחרים במעונות יום דתיים. אבל הטיפולוגיה שלו המאחדת, כאמור, את שיקולי הנוחות והאיכות, מקשה על ההתייחסות לממצא זה. עוד טען בן עמי שלהורים הבוחרים במעונות יום דתיים יש גם מערך של שיקולים ערכיים. כך גם לפי עלי (2006), שטען שהתנועות הדתיות מקימות את מעונות היום כשלוחותיהם, ושההורים שולחים אליהם את ילדיהם מתוך הצורך לספק את הצרכים הדתיים, הערכיים והרוחניים שלהם עצמם, ועל כן בוחרים במסגרת חינוכית התואמת את ערכיהם הדתיים האישיים.

אם כן, המקום שנתנו לשיקולי הדת ההורים משתי הקבוצות, ובייחוד ההורים שילדיהם נמצאים במעונות היום הלא דתיים, מבליט את חשיבות ההתייחסות לממצאים הנוגעים למידת הדתיות של ההורים והקשר שלה לשיקוליהם. חשוב לציין שיש קושי בהשוואה בין ממצאי מחקר זה לממצאי מחקרים אחרים, העוסקים בשיקולי הורים בבחירות מעון עבור ילדיהם, מסיבות שונות: (1) המחקרים המעטים שבחנו את שיקולי ההורים אמנם התייחסו לערכי ההורים, אבל עד כה לא בחן אף מחקר, מלבד מחקר של בן עמי (Ben)

(Ami, 2007), את שיקולי הדת כמערך נפרד של שיקולים, הבחנה שממצאי המחקר הנוכחי מצדיקים כחשובה. (2) אין די מחקרים הבוחנים בחירת הורים במעונות יום דתיים.

עוד מצביעים ממצאי המחקר על קשר מובהק בקרב כלל אוכלוסיית ההורים בין אמונה דתית וקיום מצוות דתיות לבין הדגש שניתן לשיקולי הדת בבחירת המעון. יחד עם זאת, הקשר בין שיקולי דת לקיום מצוות חזק מהקשר ביניהם לבין אמונה דתית; כלומר: שיקולי הדת חשובים יותר להורים המקיימים מצוות. ממצא זה תואם מחקרים שונים המציינים שערכיהם, אמונותיהם ותרבותם של ההורים משפיעים על בחירתם במעונות יום (שגיא ודולב, 2001; Hill, 1989; Ben Ami, 2007). בשונה משיקולי הדת, לא נמצא קשר בין מידת הדתיות של ההורים לחשיבות שהם מייחסים לשיקולי האיכות והנוחות.

ממצאים אלה אף מחדדים את חשיבות ההבחנה במחקר הנוכחי בין אמונה דתית לקיום מצוות. הבחנה זו נוצרה בניסיון להתאים את הדיון לאוכלוסיית המחקר, שהמסורת והדת הן חלק מחיי היומיום של רובה. הבחנה זו מחדשת ומוסיפה לחקר האוכלוסייה הפלסטינית בישראל, משום שהיא מאפשרת להבחין טוב יותר בין רמות שונות של אוריינטציה דתית ומתאמת באופן רגיש תרבות לייחודיות אוכלוסייה זו.

הקשר בין המצב הסוציו-אקונומי לבחירות ההורים

לאור הנתונים הלא עקיבים המופיעים בספרות המחקרית על הקשר בין נתוני הרקע של ההורים – מצבם הכלכלי ורמת ההשכלה שלהם – לבין השיקולים המנחים אותם בבחירת המעון לילדיהם (שיקולי דת, איכות ונוחות), בחן המחקר גם סוגיה זו.

הממצאים מלמדים שאין קשר בין המצב הכלכלי של ההורים לבין מידת החשיבות שהם מייחסים לשיקולי האיכות והדת. ממצאים אלה מקבלים חיזוק במחקרים רבים אחרים שלא מצאו קשר בין המצב הסוציו-אקונומי לבין שיקולי ההורים (Capizzano & Adams, 2004; Fuller et al., 1996; Huston et al., 2002; Liang et al., 2000), ואף מאששים את ממצאיו של בן עמי (2007), שטען שאין קשר בין המצב הסוציו-אקונומי של ההורים לבין שיקוליהם הערכיים.

עוד מלמדים הממצאים על קשר שלילי מובהק בין שיקולי הנוחות של ההורים לבין מצבם הכלכלי; כלומר: ככל שמצבם הכלכלי של ההורים קשה יותר, כך ניתן משקל רב יותר לשיקולי הנוחות. ממצא זה תואם לא מעט מחקרים הקושרים בין מצב סוציו-אקונומי לבין שיקולי הנוחות (Capizzano & Adams, 2004; Fuller et al., 1996; Huston et al., 2002; Liang et al., 2000). יש הטוענים גם שהורים במצב כלכלי קשה מתקשים יותר למצוא מסגרת זמינה ונגישה להם מבחינה כלכלית. חשיבות שיקולי הנוחות בקרב אותם הורים מתקשרת ליכולתם, ובייחוד ליכולתן של האימהות, להשתלב בשוק העבודה;

בדרך כלל אפשרויות ההשתלבות של האימהות מצומצמות יותר, וחשוב להן לשמור על מקום עבודתן, לכן צפוי שיחפשו מסגרות נוחות וזמינות שיאפשרו להן לעבוד.

בנוגע להשכלה העלתה סקירת הספרות של מחקרים שונים ממצאים סותרים על הקשר בין רמת ההשכלה של ההורים לבין שיקוליהם בבחירת המעון לילדם. במחקר הנוכחי, כמו בחלק מהמחקרים האחרים (בן נון, 2005; Johansen et al., 1996), לא נמצא קשר בין רמת ההשכלה של ההורים לבין שיקולי האיכות והנוחות, אבל נמצא קשר בין רמת ההשכלה לבין שיקולי הדת; נמצא שככל שרמת ההשכלה של ההורים גבוהה יותר, כך רב המשקל שניתן לשיקולי הדת.

לנתון זה יש חשיבות רבה ומשמעות נוספת מעבר לבחירות הורים, משום שהוא שופך אור על מרכזיותה של הדת בחברה הפלסטינית. ניתן לראות שהדת היא חלק מתהליך קבלת ההחלטות של השכבה המשכילה בחברה זו, ושלדת ולערכיה תפקיד מרכזי, ככל שרמת ההשכלה עולה. ממצא זה סותר את הסברה הרווחת שהשכבות החלשות והמשכילות פחות הן הנוטות לשלוח ילדיהן למעונות יום דתיים; נראה שבחברה הפלסטינית שיקולי הדת בבחירת המעון הם שיקולים ערכיים חינוכיים חשובים, המשמעותיים לשכבות המשכילות.

לסיכום, מתוך הממצאים עולה תמונה ולפיה אנשים שמעמדם הכלכלי ורמת השכלתם נמוכים יותר מונחים יותר בידי שיקולי נוחות, ואנשים שמעמדם הכלכלי ורמת השכלתם גבוהים יותר מונחים יותר בידי שיקולים ערכיים. יחד עם זאת חשוב לציין שכל ההורים במדגם, ללא הבדלים במעמד הכלכלי או ברמת ההשכלה, מעמידים בראש סדר העדיפויות את שיקולי איכות המסגרת שיבחרו לילדיהם.

מגבלות המחקר ותרומתו

ככל הידוע, המחקר הנוכחי הוא הראשון המתייחס לדת כאל שיקול מרכזי בבחירת ההורים. יחד עם זאת זהו מחקר ראשוני בעל אופי גישושי, וככל מחקר גם לו מספר מגבלות: (1) המחקר בחן את מידת החשיבות שמייחסים הורים לכל אחד מהשיקולים השונים בבואם לבחור מעון לילדם, אך בלי לבחון את ממד הזמן בשיקולים אלה. כלומר: בשונה ממחקרו של בן עמי (2006), אין ביכולתו של מחקר זה להעיד על השלבים הכרונולוגיים השונים של תהליך הבחירה של מעון היום ועל הדגשים השונים של ההורים במהלך כל אחד מהשלבים. (2) כדי להגיע למדגם שתואר נעשה שימוש בדגימת מכסה, כך שבתוך כל קבוצה נדגמו ההורים ומעונות היום בדגימת נוחות. למרות יתרונותיה של

שיטת דגימה זו בכל הנוגע לנגישות ההורים, מכיוון שאין זו דגימה הסתברותית, אין השימוש בה מאפשר להכליל את תוצאות המחקר הנוכחי על כלל האוכלוסייה. (3) בהיותו מחקר ראשוני ובמידה רבה גישושי, עסק מחקר זה בעיקר במיפוי המצב ופחות בניסיון להסבירו. מומלץ אפוא שהמחקרים בעתיד ימשיכו לחקור את הגורמים העומדים מאחורי השיקולים השונים ואת ההבדלים בין ההורים מבחינת הדגשים שהם מעניקים לשיקולים אלה; עוד מומלץ להרחיב את אוכלוסיית המחקר שתכלול הורים פלסטינים נוצרים.

תרומתו המרכזית של מחקר זה היא בהיותו בין המחקרים המעטים בישראל המתייחסים במישרין לבחירת הורים במעונות יום, דתיים ולא דתיים, בחברה הפלסטינית בישראל. בהסתמך על ממצאיו ניתן לשרטט ולאפיין תמונה ראשונית של שיקולי ההורים הפלסטינים בישראל, שיקולים המעידים על צורכיהם ועל עמדותיהם, בבואם לבחור מעונות יום לילדיהם.

מחקר זה גם מחדד את הצורך להתייחס לתרבותה ולערכיה של אוכלוסיית המחקר, במיוחד כאשר הדיון הוא סביב אוכלוסייה מסורתית במהותה (Fuller et al., 1996; Kontos et al., 1997; Kuhlthau & Oppenheim Mason, 1996). יתרה מזאת, המחקר עצמו נוקט גישה רגישת תרבות, כשהוא משתמש בכלי מחקר המותאמים למאפייניה הייחודיים של האוכלוסייה, שככל הידוע טרם נחקרה עד כה בנוגע לנושא זה. הוא מספק תמיכה נוספת לתיאוריות מרכזיות בחקר הדת הרואות בערכי ההורים חלק בלתי נפרד ממערך שיקוליהם. ההבחנה שיצר המחקר בין האמונה הדתית לקיום מצוות בהקשר של מידת הדתיות, יחד עם ממצאיו השונים המצביעים על חשיבות שיקולי הדת בעת בחירת מעונות יום, יכולים להוות בסיס למחקר על השפעות הדת בחיי הפלסטינים בישראל ועל הקשר בין מידת הדתיות של האוכלוסייה לאספקת שירותים חברתיים בקרב אוכלוסייה זו, ולהפך על הקשר בין השירותים החברתיים לבין מידת הדתיות של האוכלוסייה, במיוחד בקרב הורים בעלי רמת השכלה גבוהה.

בה בעת חשוב לציין שבדומה לחברות אחרות השיקולים הדתיים עשויים להיות רק חלק ממכלול הערכים של ההורים הפלסטינים בעת בחירתם במעונות יום. ייתכן שמנחים אותם גם ערכים חשובים אחרים כמו, למשל, פמיניזם ולאומיות. המחקר הנוכחי לא התמקד בערכים אלה. לכן יש צורך במחקר המשך שיבדוק אותם בהקשר של בחירות הורים במעונות היום. זאת ועוד, מכיוון שמחקרים אלה הם בין הראשונים בתחום בחברה הפלסטינית, יש צורך להעמיק את הבנת הנתונים הכמותיים באמצעות מחקרי המשך איכותניים, שישמו דגש על הרקע החברתי והפוליטי ועל רמת השכלה של ההורים.

ברמת הפרקטיקה ממצאי המחקר יכולים לתרום לפיתוח מעונות יום המותאמים באופיים לצרכים של האוכלוסייה הפלסטינית מבחינת ערכים, אמונות ומסורת.

מקורות

- אגבאריה, א' ומוסטפא, מ' (2012). החברה האזרחית הערבית בישראל והמעורבות בחינוך: הפוליטיקה של ההבדל בין האזרחי-לאומי וקהילתי דתי. מפגש, 35, 281-253.
- אילן, ש' (2000). חרדים בע"מ. ירושלים: הוצאת כתר.
- אל ח'טיב, ס' ורקח, ש' (2015). למה אין מספיק מעונות יום ברשויות הערביות. דה מרקר, <http://www.themarker.com/opinion/1.2543106>
- אל ח'טיב, ס' וכנאענה, ע' (2015). נשים ערביות רוצות לצאת לעבוד, אך אין להן להגיע לעבודה. דה מרקר, <http://www.themarker.com/opinion/1.2556294>
- אלמגור-לוטן, ל' (2008). מעונות יום ומשפחתונים מוכרים במגזר הערבי. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע. www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m02237.pdf
- אולמן-מרגלית, ע' (2007). קץ החינוך הממלכתי. הארץ. <http://www.haaretz.co.il>
- אספניולי, ה' (2008). מציאות החינוך בגיל הרך בחברה הערבית בישראל. נצרת: מרכז משאקה ומרכז אל-טופולה (ערבית).
- בן נון, ע' (2005). שיקולים, עמדות, ידע ומקורות מידע המנחים אימהות בישראל בבחירת סידור טיפולי לתינוקן. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- גל, ג' (2004). ביטחון סוציאלי בישראל. ירושלים: מאגנס.
- גדרון, ב', בר, מ' וכץ, ח' (2003). המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הולר, ר' וגל, ג' (2011). סבסוד מסגרות לגיל הרך: ישראל בפרספקטיבה בינלאומית משווה. ביטחון סוציאלי, 87, 64-37.
- זידאן, א' וגאנס, א' (2000). תרומה והתנדבות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל. באר שבע: המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- יוזמת קרן אברהם (2013). העמותות וארגוני החברה האזרחית. בתוך ' רייטר (עורך), החברה הערבית בישראל: אוגדן מידע (עמ' 4-17). נווה אילן: יוזמת קרן אברהם.

ישיב, ע' וקסיר נ' (2011). נשים ערביות בשוק העבודה: מאפיינים וצעדי מדיניות. ירושלים: בנק ישראל,

http://www.boi.org.il/he/Research/Pages/papers_dp1205h.aspx

לאור, נ' ובן-אריה, א' (2010). הפיקוח על מסגרות לגיל הרך – פרספקטיבה משווה והצעות למדיניות בישראל. ירושלים: מינהל מחקר וכלכלה במשרד התמ"ת וקבוצת המחקר במדיניות חברתית, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד, האוניברסיטה העברית בירושלים.

נציב הדורות הבאים (2005). חוות דעת בנושא היעדר מסגרות חינוכיות לגיל הרך באוכלוסייה הערבית. ירושלים: הכנסת.

סולברג, ש' (1999). פסיכולוגיה להורים. תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.

סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי (2010). מחסמים לסיכויים: מיפוי הסמים והמלצות מדיניות בדרך לשוויון בין ערבים ליהודים בישראל. ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.

עלי, נ' (2006). פונדמנטליזם דתי כאידיאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האיסלאמית בישראל בפרספקטיבה משווה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.

פיכטלברג-ברמץ, א' (2004). הסדרים לטיפול בילדים בגיל הרך. ירושלים: משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

פיכטלברג-ברמץ, א' (2008). מסגרות קבוצתיות לילדים בגיל הרך והפיקוח עליהן, אומדנים לשנת 2007. ירושלים: מינהל תכנון מחקר וכלכלה, משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה.

פיכטלברג-ברמץ, א' והריס-אולשק, ר' (2013). מעונות ומשפחתונים המוכרים על ידי משרד התמ"ת – תשע"א. משרד הכלכלה: מחקר וכלכלה.

קורן-קריא, נ' ושגיא, א' (2000). דילמות הוריות בתקופת הינקות: יציאה לעבודה ובחירת מסגרת טיפול לא הורית עבור תינוקות. בתוך פ"ש קליין (עורכת), תינוקות, טף, הורים ומטפלים – מחקרים בנושא התפתחות הילד בישראל (עמ' 119-142). אבן יהודה: הוצאת רכס ומרכז בייקר, אוניברסיטת בר אילן.

קליין, פ', רוזנפלד-קרפט, ר' ושוחט, צ' (2008). פרידות קטנות. אבן יהודה: הוצאת רכס.

רבינוביץ, ד' (2001). ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית? ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

רוזנטל, מ' (1985). מעונות יום: השפעתם על התפתחות הילד בגיל הרך. ירושלים: תוכנית להכשרת מנהלים וסגל בכיר במרכזים קהילתיים ע"ש ד"ר יוסף י. שוורץ, האוניברסיטה העברית בירושלים.

רוזנטל, מ' (2000). מסגרות חינוכיות חוץ ביתיות לתינוקות ופעוטות. בתוך פ"ש קליין (עורכת), תינוקות, טף, הורים ומטפלים – מחקרים בנושא התפתחות הילד בישראל (עמ' 79-119). אבן יהודה: הוצאת רכס מרכז בייקר, אוניברסיטת בר אילן.

רוזנטל, מ' (2004). מדיניות חברתית ואיכות חינוך-טיפול במסגרות לגיל הרך. ירושלים: לימודי מוסמך לגיל הרך ע"ש שוורץ, האוניברסיטה העברית בירושלים.

שגיא, א' ודולב, ס' (2001). הורים, מסגרות חינוכיות וילדים בישראל: "חמוץ מתוק". מגמות, מא, 195-217.

שפירא, א', כהן, ל', שרף, י' וגל, נ' (2005). מדריך להורים לבחירת מסגרת חינוכית-טיפולית בגיל הרך,

<http://www.gilrach.co.il/2011/02>

שפר, נ' (1999). מדיניות הממשלה בסבסוד מעונות היום – ההשלכות על יציאת נשים לעבודה. ירושלים: שדולת הנשים בישראל – המרכז לחקר מדיניות.

שתיווי, ע' (2008). נשים ערביות בשוק העבודה – נייר עמדה. פורום נשים לתקציב הוגן.

Ajzenstadt, M. & Gal, J. (2001). Appearances can be deceptive: Gender in the Israeli welfare state. *Social Politics*, 8, 92-324.

Ben Ami, G. (2007). *Secular parents' choice of ultra-orthodox day-care: A grounded theory study of parental decision-making*. Doctoral dissertation, Anglia Ruskin University, UK.

Blau, D. (2001). *The child care problem-an economic analysis*. New York: Russell Sage Foundation.

Bradbard, M. R., Brown, E. G., & Bischoff, R. (1992). Developing the day care checklist for parents of school-age children. *Early Child Development and Care*, 83, 77-91.

Capizzano, J. & Adams, G. (2004). *Children in low-income families are less likely to be in center-based childcare*. Washington D.C.: The Urban Institute.

- Crisp, B. (2014). *Social work and faith-based organizations*. London: Routledge.
- Doiron, D. & Kalb, G. (2005). Demands for child care and household labour supply in Australia. *The Economic Record*, 81, 215-236
- Doron, A. (1976). *Child care: Cross-national studies of social service systems – Israel*. Jerusalem: Ministry of Social Work, Department of Research, Planning and Training.
- Early, D. & Burchinal, M. (2001). Early childhood care: Relations with family characteristics and preferred care characteristics. *Early Childhood Research Quarterly*, 16, 475-497.
- Fuller, B., Holloway, S. D., & Liang, X. (1996). Family selection of child-care centers: The influence of household support, ethnicity and prenatal practices. *Child Development*, 67, 3320-3337.
- Haron, L. V., Mulvihill, B., & Newell, W. (2001). Reasons for child care choice and appraisal among low-income mothers. *Child & Youth Care Forum*, 30, 231-249.
- Hill, M. (1989). The role of social networks in the care of young children. *Children and Society*, 3, 33-45.
- Hofferth, S. L. & Wissoker, A. W. (1991). Price, quality, and income in child care choice. *Journal of Human Resources*, 32, 70-111.
- Huston, A. C., Chang, Y. E., & Gennetian, L. (2002). Family and individual predictors of child care use by low-income families in different policy contexts. *Early Childhood Research Quarterly*, 17, 441-469.
- Johansen, A., Leibowitz, A., & Waite, L. (1996). The importance of child-care characteristics choice of care. *Journal of Marriage and Family*, 58, 759-772.
- Kensinger Rose, K. & Elicker, J. (2008). Parental decision making about child care. *Journal of Family Issues*, 29, 1161-1184.

- Khazan, H. & Swirski, S. (1993). Early education in Israel. *Israel Equality Monitor*. Dio,
<http://findarticles.com/>
- Khoury-Kassabri, M. & Ben-Arieh, A. (2009). School climate and children's views of their: A multi-cultural perspective among Jewish and Arab adolescent. *Children and Youth Service Review*, 31, 97-103.
- Kisker, E. & Maynard, R. (1991). Quality, cost and parental choice of children. In D. M. Blau (Ed.), *The economics of child care* (pp. 127-143). New York: Russell Sage Foundation.
- Kontos, S., Howes, C., Shinn, M., & Galinsky, E. (1997). Children's experiences in family child care and relative care as a function of family income and ethnicity. *Merrill-Palmer Quarterly*, 43, 386-403.
- Kuhlthau, K. & Oppenheim Mason, K. (1996). Market childcare versus care by relatives: Choices made by employed and nonemployee mothers. *Journal of Family Issues*, 17, 561-578.
- Liang, X., Fuller, B., & Singer, J. (2000). Ethnic differences in child care selection: The influence of family structure, parental practices, and the home language. *Early Childhood Research Quarterly*, 15, 357-384.
- McGrew, C. & Cnaan, R. (2006). Finding congregations: Developing conceptual clarity in the study of faith-based social services. *Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought*, 25, 19-37.
- Obeng, C. S. (2007). Immigrant families and childcare preferences: Do immigrants' cultures affect their childcare decisions? *Early Childhood Education Journal*, 34, 259-264.
- Payes, S. (2003). Palestinian NGO's in Israel: A campaign for civic equality in non-civic state. *Israel Studies*, 8, 60-90.
- Payes, S. (2005). *Palestinian NGO's in Israel: The politics of civil society*. London - New York: Tauris Academic Studies.
- Peled, Y. (1998). Towards a redefinition of Jewish nationalism in Israel? The enigma of Shas. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 703-727.

Peyton, V., Jacobs, A., O'Brien, M., & Roy, C. (2001). Reason for choosing childcare: Associations with family factors, quality and satisfaction. *Early Childhood Research Quarterly, 16*, 191-208.

Vesely, C. K. (2013). Low-income African and Latina immigrant mother's selection of early childhood care and education (ECCE): Considering the complexity of cultural and structural Influence. *Early Childhood Research Quarterly, 28*, 470-486.

Waldfogel, J. (2004). *Social mobility, life chances, and the early years*. Case paper 88. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics and Political Science.

